

THEORIE IN HET ATELIER

P. den Boer

Het valt moeilijk te ontkennen dat de heer Fontaine, die als geen ander vertrouwd is met de didactiek van de geschiedenis, de vinger op een wonde plek legt wanneer hij constateert dat in geschiedfilosofische werken weinig of geen acht wordt geslagen op de positie van de geschiedenis als schoolvak. De situatie van de geschiedenisleraar is er de laatste jaren niet beter op geworden. Alom raden decanen en ouders schoolkinderen aan vakken te kiezen 'waar je wat aan hebt'. Zelfs de regering moedigt per televisie aan 'exact' te kiezen. Geschiedenis wordt leuk gevonden maar als een luxevak beschouwd. En luxe kan je je niet altijd zomaar veroorloven.

De twijfels van Fontaine ten aanzien van het nut van de bestaande geschiedfilosofie voor de geschiedenisleraar gaan vergezeld van zijn wens dat zij de motor zou moeten zijn om tot fundamentele veranderingen te komen in de onderwijspraktijk. Er wordt derhalve kritiek geleverd en er wordt een wensdroom geuit.

Fontaine heeft gelijk wanneer hij constateert dat de auteurs van de meest recente geschiedfilosofische boeken geen van allen gepreoccupeerd lijken door de overdracht van historische kennis (de vakdidactiek) maar zich richten op een select auditorium van geschiedenisstudenten.¹ De desinteresse van deze auteurs voor geschiedenis als schoolvak vindt naar mijn mening haar oorsprong in het feit dat er - ik ben mij bewust niets nieuws te zeggen - een kloof gaapt tussen hetgeen men theorie en praktijk der geschiedbeoefening noemen kan en hetgeen wij in Utrecht nog steeds plechtstatig aanduiden als wijsbegeerte der geschiedenis en historiografie.

In de paar minuten die mij zijn toegemeten wil ik allereerst aangeven wat de oorzaak kan zijn van deze kloof en ten tweede kort ingaan op de wenselijkheid om deze kloof te overbruggen.

De eerste vraag luidt dus: waarom deze scheiding tussen theorie en praktijk? Het eerste antwoord luidt: omdat nu eenmaal verschillende mensen zich met het een of het ander bezighouden. De specialisatie en aanzwellende stroom van publikaties maakt het steeds moeilijker meerdere terreinen van onderzoek bij te houden. Als men zich dan waagt op een terrein waarmee men niet dagelijks vertrouwd is, loopt men een goede kans neergesabeld te worden door specialisten die het eigen tuintje wieden en vreemdelingen weren. De amateur kan verzekerd zijn van een warm onthaal door de professionals: niets is zo gemakkelijk als een moordende recensie - er valt altijd wel iets aan te merken.

Nu is deze situatie niet nieuw. Ook in het verleden zijn er weinig voorbeelden van zeer goede 'praktische' historici die tevens belangrijke

geschiedfilosofische werken op hun naam hebben staan. De oude Droysen en de archeoloog Collingwood behoren tot deze weinigen.² Maar onze eigen Huizinga bijvoorbeeld is toch oneindig veel beter als auteur van de *Herfsttij* of als biograaf van Jan Veth dan als auteur van 'het aesthetisch bestanddeel' - en Huizinga wist dit zelf maar al te goed, misschien zelfs beter dan enkelen van zijn geleerde exegeten.³

Omgekeerd zijn er ook weinig filosofen geweest die vertrouwd waren met praktisch historische arbeid. Ik noem als eclatante uitzonderingen Wilhelm Dilthey en Benedetto Croce.⁴ We kunnen zelfs een stap verder gaan en opmerken dat briljante historici meer dan eens bepaald zwakke theoretische publikaties op hun naam hebben - dat wil zeggen zwak in de ogen van geschoolde filosofen. Braudels *Ecrits sur l'histoire* bijvoorbeeld is toch niet te vergelijken met *La Méditerranée* of *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*. Het meest krasse voorbeeld is Fustel de Coulanges. Fustel is wat men noemt een 'naïef realist', voor wie een feit een feit is. Het is overigens opmerkelijk dat het adjectief 'naïef' steevast gebezigd wordt wanneer de beroepstheoretici over realisme of kentheoretisch positivisme spreken. Fustel begon zijn college in Straatsburg in de jaren zestig van de vorige eeuw met de woorden: 'Geen applaus a.u.b. - niet ik spreek, maar de geschiedenis spreekt door mijn mond'.⁵ Ondanks deze kentheoretische 'naïviteit' is Fustel de meest originele en creatieve historicus van zijn generatie: auteur van het meesterwerk *La cité antique* en ware leermeester van de grote socioloog Emile Durkheim.

Een andere verklaring voor de scheiding tussen filosofen en historici kan ik wellicht het beste inleiden met een ervaring als docent. In Utrecht was tot voor kort voor het tentamen, conform het Academisch Statuut dat door de heer Janssen is uiteengezet, het fraaie boek van Walsh voorgeschreven: *Philosophy of history*.⁶ Hoogstens 10% van de geschiedenisstudenten las dit boek met werkelijk plezier (overigens nog altijd meer dan het percentage studenten dat oude geschiedenis of middeleeuwse geschiedenis als hoofdvak kiest). Dan was er een harde kern van 10%, die ik de 'historische poujadisten' zou willen noemen, voor wie elke abstractie klinkklare nonsens is. Het merendeel van de studenten, serieus en 'open minded', zag het boek als interessant maar ervoer de lectuur als 'vreemd' en 'zo anders' dan van gewone historische werken en vroeg zich af wat nu het nut van het bestuderen van dit werk was. Mijn opmerking was dan altijd dat het boek van Walsh om twee redenen verplicht was gesteld: om de weerbaarheid van de geschiedenisstudenten te vergroten ten opzichte van opponenten met wetenschapsfilosofische bagage en als denktraining, als een hersengymnastiek om een filosofisch betoog te leren volgen, juist omdat dit zo anders is dan een historische verhandeling.

Dit voorbeeld uit het dagelijks leven brengt mij dan tot de tweede verklaring voor de kloof tussen geschiedfilosofen en historici: het zijn naar het mij voorkomt gewoon twee verschillende vakken, met elk een eigen

ethos en habitus, met elk een eigen denktrant en werkwijze, die ik globaal zou willen contrasteren als abstraherend versus concretiserend, schematiserend versus aanschouwelijk makend, generaliserend versus detaillierend, redenerend versus onderzoekend, een overwegend inductieve empirische benaderingswijze. Ho, zal de filosofisch geschoolde meteen roepen, zuivere inductie bestaat niet. Ho, zal een ander roepen, zuivere deductie bestaat niet. Toegegeven, op deze tegenstelling valt het nodige af te dingen, maar het staat toch als een paal boven water dat een filosoof zelden of nooit een archiefinventaris raadpleegt, net zo min als een historicus een leerboek der formele logica openslaat.

Laat me een ander voorbeeld geven: het narrativisme of, zoals ik het onlangs genoemd zag, het nieuw retorisch relativisme.⁷ Het is onder filosofen populair maar laat historici tamelijk koud. Een voorbeeld van 'tropologische' analyse is Hayden White's *Metahistory*.⁸ Vele filosofen en literatuurtheoretici lopen weg met het werk van Hayden White maar iemand die enigszins vertrouwd is met de negentiende-eeuwse geschiedschrijving wordt getroffen door het retorisch reductionisme of, zo U wilt, door de opmerkelijke eenzijdigheid en systeemdwang van dit soort literaire analyse. Uitgangspunt van White is dat elk historisch bewustzijn te herleiden valt tot een bepaald linguïstisch protocol. White onderscheidt dan, als ik hem goed begrijp, vier stijlfiguren (tropen): de *metafoor* (stijlfiguur welke berust op een vergelijking, bijvoorbeeld: *Herfsttij der middeleeuwen*), de *metonymia* (stijlfiguur waarbij in plaats van een voorwerp iets anders genoemd wordt, bijvoorbeeld: ik lees Huizinga of ik hou van Busken Huet), de *synecdoche* (stijlfiguur van de gedeeltelijke aanduiding, bijvoorbeeld: *Het land van Rembrandt*) en de *ironie*, waarbij men, in het sterkste geval, het tegendeel zegt van wat men eigenlijk bedoelt. White geeft deze vier stijlfiguren een zeer ruime betekenis: zij zijn vier verschillende prefiguraties in het onderbewuste, die een bewuste figuurlijke weergave van het verleden mogelijk maken.

Het zou hier te ver voeren aan te geven hoe hij dit allemaal, en nog veel meer, toepast op Hegel, Michelet, Ranke, Tocqueville, Burckhardt, Marx, Nietzsche en Croce. Het resultaat is ongetwijfeld hoogst origineel maar toch ook tamelijk verward en bepaald niet overtuigend.

Nu zal geen historicus kunnen ontkennen dat deze hernieuwde preoccupatie een zeer nuttige inhaaloefening betekent. Taal en stijl zijn te zeer verwaarloosd geraakt in een universitaire wereld waar de geschiedvorsing de overhand heeft gekregen. Maar om nu, van de weeromstuit, de indruk te wekken dat deze 'linguistic turn' die in allerlei wetenschappen valt waar te nemen, de belangrijkste gebeurtenis van de twintigste eeuw is, dat gaat toch wel bijzonder ver.⁹ Als men denkt aan Verdun of Auschwitz dan is deze zogenaamde 'linguistic turn' toch wel even van een andere orde. Als variatie op een uitspraak van Russell kan men misschien zelfs zeggen: de narratieve geschiedfilosofie begint met zo iets eenvoudigs

dat het niet de moeite waard is (taal is belangrijk) en zij eindigt al doorredenerend met zo iets paradoxaals dat niemand het meer wil geloven (taal is eigenlijk alles).¹⁰

De geschiedbeoefening kent vele buitentalige activiteiten. De heuristiek, de beoefening der hulpwetenschappen, de statistiek, eigenlijk een groot deel van het hedendaagse historische onderzoek. Pas in de eindfase, na een lange en moeizame weg van onderzoek zet de historicus zich aan het schrijven. Dan nog lijkt er mij een essentieel verschil tussen het schrijven van een historische roman en van een historische verhandeling. Een interessant punt - misschien wel een breekpunt - wordt totaal verdoezeld indien geen onderscheid wordt gemaakt tussen de fictionele en de non-fictionele narratio. Bovendien verwijst een 'historische narratio' toch naar sporen van een verleden werkelijkheid. Er bestaat zo iets als een 'Widerstand der Sache'. Bepaalde historische voorstellingen kloppen gewoonweg niet met historische gegevens. Bepaalde historische narrationes overtuigen niet en andere wel. Er blijken toch ook buitentalige criteria te bestaan van welke substantie en hardheid dan ook.

Nogmaals: een historicus mag het belang van taal niet onderschatten. Lof zij Ankersmit, die wat de geschiedbeoefening aangaat de positivistische wetenschapsfilosofen in het defensief heeft weten te drukken. Dat is een bewonderenswaardige prestatie, te meer daar het een eenmansguerilla in ons historische wereldje was. Op grond van deze prestatie wil ik Ankersmit dan ook zonder omhaal betitelen als de Che Guevarra van het narrativisme. Maar de historicus zal weigeren de geschiedbeoefening uit te leveren aan een 'überspitzt' narrativisme. Dan had ik net zo goed een ander vak kunnen kiezen, zal de historische ambachtsman zeggen.

Het eigenaardige is nu dat het schouderophalen der historici de filosofen de lust tot redeneren niet doet vergaan, net zo min als de kritiek der geschiedfilosofen de historici deert. Het lijkt eens te meer een illustratie van het bestaan van twee gescheiden wetenschapsculturen.

Ten slotte dan de wensdroom van Fontaine. Moeten wij vrede hebben met deze scheiding? Kortweg: nee! Theorie moet in het atelier, maar wel met inachtneming van omgangsvormen. De theoretici dienen met meer respect de historische ambachtsman tegemoet te treden. Ik stel me voor dat de theoreticus beleefd vraagt aan de historicus of hij hem even mag storen om te vragen wat hij nu eigenlijk aan het doen is. Deze simpele vraag zal de historicus op zijn beurt dwingen tot rekenschap en tot een denken in de tweede graad.¹¹ Want laten we eerlijk zijn, veel historici ontwijken de theoretische reflexie met evenveel overgave als de meeste Nederlanders de belasting proberen te ontduiken.

De simpele vraag 'waar ben ik eigenlijk mee bezig?' moet veel vaker gesteld worden in de verschillende fasen van de historische opleiding en het historisch onderzoek. Theorie is te belangrijk om alleen aan theoretici

over te laten. Vandaar ook dat ik het betreur dat, afgezien van onze illustere inleider, slechts min of meer theoretische specialisten hier het woord voeren. Willem Otterspeer wees in zijn geestige voorbeschouwing er al op dat dit weleens een 'Tupperware-party' voor theoretici zou kunnen worden. Bestaat er geen gevaar voor een zekere klefheid ofwel hyperkritiek als het kringetje der deelnemers zeer klein is en elkaar goed kent? De intellectuele incest kan voorkomen worden door samenspraak met praktische historici. Ik hoop dan ook van harte dat de zaal zich krachtig in de discussie zal mengen.

Laat mij tot slot uitspreken dat ik geloof dat een wisselwerking tussen geschiedfilosofie enerzijds en onderzoekers en docenten anderzijds twee doelen dient. Ten eerste kan deze leiden tot verdieping van de geschiedfilosofie door concretisering en historische situering, ten tweede kan deze leiden tot verbetering van onderzoek en onderwijs door wijsgerige systematiek en filosofische denktucht. Maar, er zullen twee wetenschaps-culturen blijven bestaan: de wijsbegeerte der geschiedenis, het domein van filosofen, in de leunstoel en met naast zich een salontafeltje, met een overwegend deductieve habitus, en de praktische geschiedbeoefening, domein der historici in archief of bibliotheek, aan een werktafel op een stoel met rechte rug, met een overwegend inductief-empirische habitus. Ik stel dan ook geen huwelijk voor maar een L.A.T.-relatie. De basis is respect voor elkaar maar alstublieft geen al te hoog gespannen verwachtingen over het samenleven. Wellicht dat we dan meer aan elkaar blijken te hebben dan we ooit hadden gedacht.

Noten

1. In alfabetische volgorde: F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis* (Groningen 1984), A. van den Braembussche, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis* (Baarn 1985), J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis* (Muiderberg 1986) en Ch. Lorenz, *De constructie van het verleden* (Meppel 1987).
2. J.G. Droysen, *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. R. Hübner ed. (derde druk; Darmstadt 1958) en R.G. Collingwood, *The idea of history*. T.M. Knox ed. (herdruk; Oxford 1970).
3. J. Huizinga, 'Mijn weg tot de historie' in: *Verzamelde werken I* (Haarlem 1948) 36.

4. O.a. W. Dilthey, 'Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften' in: *Gesammelte Schriften VII* (Leipzig/Berlijn 1927) 205-220, en B. Croce, *Zur Theorie und Geschichte der Historiographie*. Vertaling uit het Italiaans (Tübingen 1915).
5. G.P. Gooch, *History and historians in the nineteenth century* (herziene uitgave; Londen 1952) 202.
6. W.H. Walsh, *Philosophy of history an introduction* (herziene uitgave Londen 1967). Het Utrechtse studieprogramma voor historiografie en filosofie der geschiedenis werd begin jaren zeventig opgesteld door mijn collega dr. C. Offringa. Voor een goede uiteenzetting van de verhouding tussen een en ander verwijs ik naar C. Offringa, 'Geschied-filosofie-theorie-historiografie', *Groniek* 89/90 (1984) 118-127.
7. Cf. R.T. Vann, 'Louis Mink's linguistic turn', *History and Theory* 26 (1987) 1.
8. H. White, *Metahistory. The historical imagination in nineteenth-century Europe* (Baltimore/Londen 1973).
9. Overigens is deze overdrijving van het narrativistische standpunt niet terug te vinden in de leerzame anthologie, voorzien van een genuanceerde inleiding door R. Rorty: *The linguistic turn. Recent essays in philosophical method* (Chicago 1967).
10. Cf. R.F. Beerling, 'Taalfilosofie en filosofentaal' in: *Argumenten-sceptisch en antisceptisch* (Meppel 1972) 67.
11. Collingwood, *The idea of history*, 1.